

ARAM R. VARDANYAN

Dr. Hist., Dr. Phil.

*Institute of Oriental Studies, National
Academy of Sciences of Republic Armenia*

aramvardanian@yahoo.com

THE EVIDENCE OF COINS ON THE HISTORY OF ANI IN THE 14th-15th CENTURIES*

Abstract. This article deals with political and social-economic history of the Armenian city Ani in the 14th and 15th centuries AD. This was a period when Armenia was a part of the Īlkhānid state, as well as belonged to Turkmen Qarā Qoyūnlū and Āq Qoyūnlū confederations. Basing on both contemporary literary sources and coins some aspects of local administration of Ani are discussed in this study. According to sources the city was ruled by the local family of the Zak'arids who owned Ani till 1360s AD.

An attention is also paid on Ani's special status called *khaṣṣ-injū* that existed in the reign of the Īlkhān Abū Sa'īd. Another important point of this article is a discussion of several social-economical issues related to Ani based on epigraphic inscriptions and various decrees issued by Muslim rulers.

The article includes an up-to-date illustrated catalogue of coins produced in Ani from 1300 AD onwards. It embraces *ca.* 40 types of coins issued in gold, silver and copper. Although during the Jalā'irid domination in Armenia the production of coins at Ani was seriously reduced, Ani nevertheless was one of the most important cities producing coins in the post-Īlkhānid period, especially in the days of the Āq Qoyūnlū administration in Armenia.

HISTORICAL BACKGROUND

The city of Ani, medieval capital of Armenia under Bagratids in 961–1045 AD, was situated on the crossroad connecting the cities of Dvin (arab. Dabīl), Kars and Karin (Arzarum, Arzan al-Rūm), at the north-western corner of the Armenian Highland.¹ The history of Ani goes back to very old times, however, till the 10th century the city definitely remained in the shadow of much bigger cities of antique and medieval Armenia such as Artaxata (Artaxata)

* This article is a part of the project entitled “Literary sources and numismatic evidence on the history of Armenia in the post-Īlkhānid period (1350-1469 AD) (A comparative analysis of oriental sources)” (2013–2015) supported by the State Committee of Science MES RA.

¹ The ruins of Ani are nowadays in the Kars province of the modern Turkish Republic, located by the ravine of the Akhurian River (a branch of the Araxes River) that divides Turkey and Republic of Armenia naturally.

and Dvin. In the beginning Ani was a fortified fortress rather than a city.² This period of Ani's history coincides with the reign of the Bagratid King Ashot III (953–977 AD), who turned Ani into a capital of his Kingdom.³ Succeeding to him Smbat II (977–990 AD) strengthened the city by means of building a new row of walls and other fortifications.⁴ Ani was built as an alternative to another important political, economic and cultural centre of Armenia, Dvin which had been lost for Armenian crone by that time. Thanks to its geographical location Ani had close relationship with neighboring Byzantine Empire ruled by Macedonian (Armenian) dynasty. It is therefore not to be surprised that the fall of Bagratid Kingdom in 1045 AD was just because of Byzantine expansion. The excavations of Ani offered a wide spectrum of material evidence and coins.⁵ Big number of Byzantine copper coins found in excavations proves how strong Empire's influence was on Ani and adjacent areas in the 10th – 13th centuries.⁶ Even the huge emission of copper coins of the neighboring Ildegizid state (1136–ca. 1225 AD) could not find an appropriate economic background to take part in the money circulation of the region.⁷ There is an opinion that in the 10th - 12th centuries the Byzantine anonymous coppers might have had a function of some kind of universal monetary unit which provided the needs of the Near- and Middle Eastern markets with small coins.⁸ Perhaps, one of the mints that produced such coins for the eastern provinces of Byzantium was located in Ani.

It is little to find on Ani in both Muslim and European Medieval works what could be a result of Ani's peripheral significance. On the contrary, it is considerably more evidence on the city to find in Armenian literary sources. In this regard one should remember here the narration of Samuel Anec'i, the author of the late 12th century who originated from Ani.⁹ The odd evidence of Byzantine, Arab and Georgian historians as well as several a few late medieval European and Russian travelers on Ani were gathered in the recent publication by Armenian modern scholars,¹⁰ though it still requires additional revision at least in the section comprising the passages borrowed from the works of Muslim authors. Whatever it is, one must confess that till the end of the 10th century, when the King Smbat II completed the construction of walls around Ani, the city was still a small fortress being definitely second to neighboring cities such as Dvin, Gandzak (Ganja) and Arzarum. Not every author of the 10th century knew Ani altogether. For instance, neither Ibn Hauqal (fl. 977 AD), nor Ibn al-Faqih al-Hamadhānī (second half of the 10th century) left notes on Ani.¹¹ No direct information about

2 **Toramanian**, 1912, 6–7.

3 I think it is not fair to consider Ani as an ancient capital of Georgia (**Le Strange**, 1903, 46). From the chronological point of view Ani was a part of Georgian Kingdom only occasionally, therefore one cannot consider Ani as a pure Georgian city. It is also wrong the ascribing of Ani coins to Georgian numismatics. In this regard, see an appropriate section at www.zeno.ru that is conceptually based on the article **Kapanadze**, 1959, 508–509.

4 **Step'anos Taronec'i**, 1864, 130.

5 **Marr**, 1934.

6 **Depeyrot**, *et al.*, 2000.

7 In the History Museum of Armenia there is big number of Byzantine anonymous copper coins that derive both from coins hoards and excavations throughout Armenia. A significant part of Byzantine anonymous coins comes from the excavations of Ani. Mrs. Hasmik Hovhannisyan, the employee of the Numismatic Department, for over past years has been preparing a corpus of Byzantine anonymous copper coins kept in the museum collection.

8 **Vardanyan**, 2002, 11–13.

9 **Samuel Anec'i**, 1898.

10 **Chobanyan**, 2011.

11 **al-Hamadhānī**, 1996.

the city is found in al-Muqaddasī's work written at the turn of the 10th and 11th centuries.¹² Ani was also unknown to authors who worked in its close neighborhood, i.e. in the lands that lied to the south from Armenian Highland. Thus, Yahya al-Anṭākī, a historian who wrote in the early 11th century Syria, did not remember Ani in his *History*.¹³ Nor Ibn al-Azraq al-Fāriqī, representing the early 12th century perspective of historiography from al-Jazīra, left any record on Ani in his compilation either.¹⁴

Ani appears in Islamic historiography starting from Sajūqid period, particularly in the context of Alp Arslān's campaign westwards in 1064 AD.¹⁵ Evidence on that has both Arabic sources composed in Saljūq period¹⁶ and even those completed in considerably later times.¹⁷ One of such later compilations can be regarded the work of the 17th century Ottoman author Münnaĵim Başı *Jāmi' al-duwāl*.¹⁸ Surely, the 11th century Byzantine sources could not leave this event neglected either.¹⁹ In the post-Bagratid and then Shaddādid periods (1072–1174 AD) the city was turning into a big administrative and architectural center.²⁰ From this period we have coppers representing the Shaddādid branch of Ani, particularly the coins of Manūchihr ibn Shāwūr that were presumably struck at Ani.

Shaddādid AE fals, Ani (?), Manūchihr ibn Shāwūr = Zeno, no. 86795 (2,88 g; 24 mm).

What is important for Saljūqid period historiography is that Ani must be distinguished from Ḥānī (حاني), a small city located in Diyārbakr²¹ which appears several times in the narrations of Ibn al-Azraq al-Fāriqī, Michael the Great (12th century) and Aḥmad ibn Muḥammad al-Nasawī (13th century).²² Otherwise, among the authors who wrote on Ani in Saljūq period one should remember Ibn al-Qalānisī, a 12th century historian, described the events that developed in Syria and Palestine in the Fāṭimid epoch. He left a mention on Ani (written as آنه) in regard of the origin of Saladin's family.²³ Muḥammad al-Īdrīsī, a geographer of the

12 Excluding evidence that Dvin had the Ani Gates (باب آني). However, the author omits Ani from the list of main cities of Armenia (Muqaddasī, 2001, 306).

13 Yahya al-Anṭākī, 1990.

14 Ibn al-Azraq al-Fāriqī, 1959.

15 The aftermath of the most important Saljuq campaigns in to Armenia is discussed in Cahen, 1948, 5–67.

16 al-Ḥusaynī, 1933, 39.

17 Ibn Khaldūn, 2000, 605.

18 Minorsky, 1953, 21.

19 From the western perspective wrote on Ani both John Scylitzes and Michael Attaleiates (Chobanyan, 2011, 11–20). In Attaleiates's *History* we find important information on the period when Ani was ruled by a certain Armenian Pangratios who administered the city on behalf of Byzantine authorities (1045–1064) (Michael Attaleiates, 2012, 145–149). About this official speaks also Scylitzes in his *Synopsis Historiarum*, 1979, 211).

20 There is however an opinion that the Shaddādid period was a regressive time for Ani (Toramanian, 1912, 11).

21 Khunjī mentions Ḥānī among other fortresses of Diyārbakr (Minorsky, 1957, 28). The town of Ḥānī was located to the north from Āmid. According to Yāqūt al-Ḥamawī it was famous for its iron mines (Le Strange, 1903, 110). Ḥamdallāh Qazwīnī mentioned that both Ḥānī and Sīlwān were towns of a medium size located in the province of Jazīra (Qazwīnī, 1919, 103). Also see in al-Qalqashandī, 1914, 326.

22 Ibn al-Azraq al-Fāriqī, 1959, 74, 254, 269, 284; Michel le Syrien, 1899; al-Nasawī, 374–375, 377.

23 Ibn al-Qalānisī, 1908, 316ft. Actually, this was the way how the name of a small city located in al-Jazīra and

12th century who lived and worked under the Normans on Sicily, described Ani as an insignificant town.²⁴ In spring of 1103 AD (Jumādā II AH 496) the Saljūqid prince Muḥammad Tapar undertook a campaign on Ani what was recorded by al-Ḥusaynī.²⁵ The Georgian occupation of the city in 1161 AD was recorded by both Ibn al-Athīr and the Syrian Patriarch Michael in their chronicles.²⁶ Ibn Khaldūn turned to the history of Ani too, telling us some about the founder of Sökmenid (Shāh-i Armāns) dynasty of Akhlāt.²⁷ We certainly have numerous passages on Ani in the voluminous work of Ibn al-Athīr *al-Kāmil fī al-tārīkh*, although they mainly deal with the events of the 11th – 12th centuries.²⁸ Yāqūt al-Ḥamawī, the author of a renowned geographical work *Kitāb muʿjam al-buldān* evidenced that in the first quarter of the 13th century Ani was a city-fortress.²⁹ Among the geographers who may have visited the city in the mid-13th century was a Flemish monk William Rubruck. On his back way from Qaraqorum to Acra in 1255 AD he crossed Armenia by passing through Ani and Arzarum. In his memoirs Rubruck remembered that Ani had a mixed population of Armenians, Georgians and Greeks, while the city had numerous Armenian churches and a few Muslim mosques.³⁰

A crucial point for Ani's history of early Mongol period was the year 1236 AD when Chormagun (Chormaghan) *noyon*, the Mongol governor in the West, appeared near the walls of Ani. He besieged the city, seized and devastated it, while the inhabitants of Ani were either thrown into the Akhuryan River's canyon or taken captive. Chormagun's campaign left a brutal trace in the mind of Armenian historians of not only that but even later epochs.³¹ The damage caused to the city was so big that after that event Ani disappeared from literary sources for several decades. As an indirect prove for Ani's temporary fall serves the lack of any coins struck at Ani. Yet in the early 1240s AD the Mongol governor Bayju (Paichu), who was appointed to Armenia and Adharbayjān to replace the deaf Chormagun,³² organized an emission of silver coins with an image of mounted archer riding on horse and shooting various animals on one side and Mongol inscription *Ulugh mangyl ulūs Bek* on another side.³³ This was one of the earliest emissions of coins in the western *uluses* of Chingizid Empire. Such coins were struck at the mints located in both big cities such as Ganja, Tiflis, Tabrīz and smaller towns like Kīrān, Warthān, Lachīn, Wirāwī, Barzand and Ahar.³⁴ However, we do not know yet such coins from Ani.

Ani could recover from Mongol disaster of 1236 AD only in Īlkānīd period. Though the city's population was still under heavy burden of fiscal obligations imposed by Mongols, Ani could nevertheless recover in the early 14th century. During the reign of Ghāzān Maḥmūd

having nothing to do with Armenian Ani, was written (Le Strange, 1966, 25, 84).

24 al-Idrisī, 1989, 908.

25 al-Ḥusaynī, 1933, 78.

26 Michel le Syrien, 1899, 184.

27 Ibn Khaldūn, V, 150, 203.

28 Ibn al-Athīr, 1979–1982; Chobanyan, 2011, 21–25.

29 Yāqūt al-Ḥamawī, 1977, 59.

30 William Rubruck, 1900, 273–274; Chobanyan, 2011, 52.

31 Galstian, 1962, 34, 44, 71 etc., also in the narrations by Kirakos Gandzakec'i, Vardan Arevelc'i, Inok Magakia and others.

32 Gandzakec'i, 1961, 278–279; Juwaynī, 1958, 507.

33 Vardanyan, 2007, 7–20. The earliest emission of Chingizid coins with a bow on one side and *Shahada* on another one took place in the region still in 630s AH (Seifeddini, 1978, 156–158).

34 Vardanyan, 2007, 7–20; Janjgava, et al., 2013, 10–11.

(1295–1304 AD) Ani enjoyed both social-economic and cultural recovery. The reforms of Ghāzān Maḥmūd should have facilitated the burden of fiscal obligations throughout the empire, though the main taxes were still too heavy for Christian population. For instance, we know that by 1301 Ani paid taxes to Mongol treasury and they were as heavy as never before.³⁵ Nevertheless, Ani's renaissance took place in the beginning of the 14th century. This should have found its reflection in church building that reached a high level in Ani by that time.³⁶ Also since that time onwards an emission of coins in the city began. The name of Ani reappears again in contemporary literary sources. The Persian inscription of Abū Sa'īd (1316–1336 AD) which regulated the city's fiscal relations with central authorities of the Īlkhānate,³⁷ was apparently engraved on the wall of the Manūchihr church in Ani already after the destructive earthquake of 1319 AD.³⁸ One short passage on Ani found in the compilation of Step'anos Orbelian is also dated as early the 14th century. In his narration Step'anos placed Ani in the same row with the cities of Tiflis and Kars.³⁹ According to Ḥamdallāh Qazwīnī's *Nuzhat al-qulūb* composed by 1340 AD, by the end of the Īlkhānid epoch Ani was known thanks to its gold climate, corn (wheat) and fruits. It seems as if Ani was nevertheless bigger than neighboring Kars, described by Qazwīnī yet as a small town.⁴⁰

We have at least three dated inscriptions (1263, 1301 and 1320) and one undated (dated conventionally by 1319 AD and quoted above) survived in Ani.⁴¹ According to this evidence in the 13th century Ani was administered by descendants of the Zak'arid (Mkhargrdzel) feudal family, though in 1267 AD Ani was sold to the contemporary *Sahib Divan* of Armenian sources, i.e. the powerful wazīr Shāms al-Dīn Juwaynī⁴² who owned the city till his death in 1285 AD.⁴³ According to some sources Shāms al-Dīn Juwaynī bequeathed Ani and adjacent areas to Bughā (Bukay) *noyon*.⁴⁴ The latest was however accused by Argūn in conspiracy and executed in 1290 AD,⁴⁵ so that the city returned to Zak'arids still in the last decade of the 13th century. After the earthquake of Ani of 1319 AD Ani and the area around it may have turned into a *khaṣṣ-injū*, some kind of privileged landownership that existed under direct Īlkhānid control but domestically ruled by local Armenian *iṣḫans*.⁴⁶ This was a period when the city was ruled by Zak'arid prince Shahanshah III who is also known for his attempts to prevent

35 Kostaniantz, 1913, 151.

36 Cuneo, *et al.*, 1984.

37 Barthold, 1951, 241-269.

38 Brosset, 1860-1861, 19; Babayan, 1969, 178.

39 Orbelyan, 1910, 426.

40 Qazwīnī, 1919, p. 94.

41 Kostaniantz, 1913, 106; Emin, 1881.

42 Anec'i, 1893, 161.

43 In the Īlkhānid state each vilayat had its own dīvān (register) that was run by Šāhib Dīvāns (Juwaynī, 1958, 487, 519). The Šāhib Divan of Ani was a renowned wazīr at Īlkhānid court, Shāms al-Dīn Juwaynī (d. 1285 AD), the brother of the historian 'Atā Malik Juwaynī. Shāms al-Dīn's estates were estimated as 150 tumans (Orbelyan, 1910, 418). Shāms al-Dīn was married to the daughter of the local iṣḫan Sadun Arc'runi, Xoṣak who then bore Xuandze, the future wife of the Zak'arid Shahinshah II of Ani (Babayan, 1969, 174-175). Shāms al-Dīn may be identical with paron Sahmaddin mentioned under 1288 AD in the later narration of Zak'aria K'anak'erc'i (fl. 1687 AD) as one of the richest persons of Ani in Mongol epoch. It is said that Sahmaddin had numerous markets and stores in Ani while his lands spread as far as Vaspurakan. It was also his merit that Īrawān of Muslim sources (modern Yerevan) turned into an economic centre of Medieval Armenia (K'anak'erc'i, 1969, 257ff).

44 Rashīd al-Dīn, 1940, 116.

45 Step'anos Episkopos, 1962, 41.

46 Orbeli, 1963, 115. I thank Gor Margaryan (Yerevan) for useful discussions on this topic.

the Chupānid Ashraf's advancement to the North.⁴⁷ However, all his attempts were in vain and in 1356 AD the Chupānid Ashraf seized Ani. The Zak'arids may have held on the city till 1360s AD⁴⁸ when Ani's administration either passed to the local Muslim enclave or to Jalā'irid governors appointed thither from Baghdād.

In the late 14th century the Qarā Qoyūnlū Turkmen rulers made Ani their residence. Their possession of Ani was however soon interrupted by Tamerlane's invasion in 1380s AD.⁴⁹ In Georgian sources there is a mention on Ani which is dated by the time of Tamerlane's campaigns westwards. Ani is mentioned there as a city having a chain of fortresses around.⁵⁰ In his *History of Tamerlane and his Successors* by T'ovma Mecopec'i, an Armenian author contemporary to Tamerlane, there is evidence proving that by the moment of Tamerlane's campaign of 1395 AD Ani seems was insignificant fortress, therefore the author decided to leave its name omitted.⁵¹ Also for this period Ani is known thanks to records of the Spanish ambassador Ruy Gonzáles de Clavijo who was sent to the court of Tamerlane in 1403-1406 AD. During his campaign to Samarqand de Clavijo visited Ani and stayed there several days. He also witnessed the raid of the Georgian King George VII (*ca.* 1393–1405/7 AD) against Muslim rulers of Ani and Arzarum,⁵² an indirect proof that in the times of Tamerlane the city was already governed by Muslim rulers. Ani preserved certain importance during the reign of Qarā Yūluq (1403–1435 AD) of Āq Qoyūnlū as well.⁵³ It seems as if the churches of the city were still open for public in that period while we have evidence on a certain bishop Hovhannes acting in Ani in 1426 AD.⁵⁴ However, some around this time begins the period of Ani's gradual decrease and subsequent desolation. From this time we do not have any epigraphic inscriptions deriving from the city either.⁵⁵ Although Ani is still sporadically mentioned by a few 17th century authors, it seems as if the city's final desolation became irreversible during the same century.⁵⁶

In regard with Arabic and Saljūq periods we know little on the history of Ani for the Īlkhānid and post-Īlkhānid periods including the time of Turkmen domination and Tīmūrid campaigns. If we talk about Ani after 1300 AD it is exactly the case when the evidence of coins on the history of the city is considerably richer than information that derives from contemporary literary sources. The pioneer works on the coinage of Ani were published by Ye. Pakhomov and D. Kapanadze in 1927, 1936 and 1946. In their articles both scholars discussed the 14th century copper coins with an image of a sitting man having his hands up or

47 **Kostanians**, 1913, 170; **Babayan**, 1969, 177, 178, 227, 228; **Kirakosyan**, 1997, 318. According to some other sources in the mid-14th century the owner of Ani was Zakare IV (1320-ca.1358 AD), while Shahanshah III was his predecessor (**Toumanoff**, 1976, 292). It is hard to prove this information due to the poorness of contemporary narrative sources, however, it is possible that the word "Shahanshah" was used here for designating not a proper name but honorific title carried by some Zak'arids following the Bagratid tradition of the 10th and then 11th centuries (**Taronec'i**, 1864, 125; **Gandzakec'i**, 1961, 104).

48 These aspects were thoroughly discussed in: **Babayan**, 1969, 174-179.

49 **Ibn 'Arabshāh**, 1936, 57-58.

50 **Melikset-Bek**, 1936, 108.

51 **Mecopec'i**, 1860, 46.

52 **de Clavijo**, 2009, 289-290, 297-299; **Chobanyan**, 2011, 52-54 but with omitting the passage with George VII's raid into Armenia.

53 **Sümer**, 1992, 102.

54 **Kouymjian**, 1997, 28.

55 **Khachatrian**, 1987.

56 **Karnec'i**, 1956, 562.

down.⁵⁷ The main coin groups that characterized the money circulation of Ani in different periods were discussed by Kh. Musheghian in 1989.⁵⁸ On the Īlkhānid coinage of Ani also spoke M. Kirzioğlu.⁵⁹ Among the latest works in the field one should mention the talk of I. Targaç who briefly discussed the history of coinage of Ani in the Mongol epoch as well as introduced a few rare seals from the city.⁶⁰ The most up-to-date list of coins struck at Ani was offered by Th. Sinclair in the book devoted to the history and architecture of Armenian cities of Kars and Ani.⁶¹ The list, however, seems to be not complete, it also lacks both descriptions and illustrations of coins given in the list leading us to unverified information borrowed from literature and other sources.

The catalogue offered below is an up-to-date illustrated catalogue of coins ever produced in Ani representing the main types of coins struck at Ani after 1300 AD. Unfortunately, I could not verify the existence of several coin types quoted in the literature. For instance, I could not ascertain any coins minted in AH 752–758 by the last Īlkhāns Anūshirwān and Ghāzān II (1356–1357 AD), nor had I success in finding coins struck by Jalā'irid Ḥasan (?) quoted by Bartholomaei in his second letter to F. Soret.⁶² The coins of Jānī Bek (1241–1257 AD) and Birdī Bek (1257–1259 AD) of the Golden Horde struck in AH 758 and cited many times in Ye. Pakhomov's article on the 14th – 15th centuries Transcaucasia⁶³ could not be otherwise verified by me either. Due to some reasons I could not check *in situ* the evidence of M. Seifeddini's catalogue on Ani's emissions in AH 704 and 718.⁶⁴ In his 4th letter to F. Soret, Bartholomaei speaks about Ani coin dated AH 707⁶⁵ which I could not trace anywhere else. My efforts to find another specimen dated AH 740 and quoted by S. Tabataba'i did not have success either.⁶⁶ I have also some doubts in regard of any Ani coins struck by Arghūn (1284–1291 AD) in AH 684 and mentioned by J. Kolbas in her book with the reference to Bastan Museum collection.⁶⁷ At least, I could not find any other coins minted at Ani prior to AH 700. I have no intension to assume that all these coins were misattributed by the authors, rather than to suggest that such coins can be extremely rare even in our days. Finally, T. Sinclair, having quoted the collection of Tübingen, listed two undated tankas of Qarā Yūsuf of Qarā Qoyūnlū in his chapter on Ani coins,⁶⁸ however both coins were in fact struck by Qarā Yūsuf's son Iskandar (1420–1438 AD) at Garni.⁶⁹

57 Pakhomov, 1927, 147-164; Pakhomov, 1936, 137-140; Kapanadze, 1946, 73-80.

58 Musheghian, 1989, 113-125.

59 Kirzioğlu, 1982.

60 Targaç, 2008, no. 1.

61 Sinclair, 2011, 202-206.

62 Bartholomaei, 1861, 46. Actually, the founder of Jalā'irid state Tāj al-Dīn Ḥasan-i Büzürg ruled only till AH 757, therefore I am wondering whether Bartholomaei initially attributed that coin correctly.

63 In one hoard of Nakhijawān there were 113 coins with the mint-name bi-Ānī dated AH 758, 7 pieces of the mint-name with the date AH 759 (Pakhomov, 1956, 47-48).

64 Seifeddini, 1968, 59, 131, 145, 147, 198.

65 Bartolomaei de J., 1864, 398, nos. 26-28.

66 Tabataba'i, 1351 (1972).

67 Kolbas, 2006, 247, 249.

68 Tübingen, inv. nos. HE7D3 and HE7D4 (Sinclair, 2011, 204).

69 Private correspondence with Lutz Ilisch in November 2013.

CATALOGUE⁷⁰

GOLD COINAGE

1. Īlkhāns, AU dinar, Ānī, AH 747, Anūshirwān.

Obv.: In diamond: السلطان العادل \ انوشيروان \ خلد ملكه

Around: ضرب آني - في سبع - و اربعين - و سبعمائة

Rev.: In diamond: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله

In segments the four Orthodox caliphs.

Ref.: Baldwin's Islamic Coin Auction, London, 20, 8 May 2012, lot 736 (5,44 g).⁷¹

SILVER COINAGE

2. Īlkhāns, AR dirham, Ānī, AH 700, Ghāzān Maḥmūd.

Obv.: Uyghur inscription in circle. Between the lines غازان محمود

Rev.: In five-pointed star: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Between the lines ضرب آني

In segments: في سنة سبعمائة

Ref.: Bartholomaei, 1864: 396, no. 16; Alexander Akopyan coll., no. 0636
(2,00 g; 20 mm) = Zeno, no. 30260 (ill.).

3. Īlkhāns, AR dirham, Ānī, AH 701, Ghāzān Maḥmūd.

Obv.: Uyghur inscription in circle. Between the lines غازان محمود

Rev.: In five-pointed star: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Unclear words from both sides.

Between the lines ضرب آني. Around: سنة احد و سبعمائة.

⁷⁰ All images were enlarged with a purpose of facilitating the reading of legends on these, sometimes badly struck or, often, badly preserved, coins. While preparing this catalogue I received help from my colleagues and friends. I would like to thank here Lutz Ilisch (Tübingen), Ruben Vardanyan (HMA, Yerevan), Hasmik Hovhannisyan (HMA, Yerevan), Vesta Curtis (BM, London), Konstantin Kravtsov (State Hermitage, St. Petersburg), Alexander Akopyan (Moscow), Jirair Christianian and Levon Vrtanesyan both from USA. I also thank Neçdet Kabaklarlı (İstanbul) for providing me with some literary sources.

⁷¹ This coin was initially ascribed to the mint of Tabrīz, but thanks to a discussion between Zeno members Levon Vrtanesyan and Alexander Akopyan it was cleared that the coin bore the mint-name Ānī, even if it is partially erased on this particular specimen. As an argument served one silver coin (ANS, no. 1922.216.345, see below) struck by an obverse die used for issuing gold dinars of the same date but on which the mint-name Ānī is visible better.

Ref.: Bartholomaei, 1864: 396, no. 17; *Ak Akçe*, 1992, no. 122 (1,97 g; 22 mm); Zeno, no. 102710 (1,90 g, 22 mm) (ill.); Alexander Akopyan coll., no. 0769 (2,12 g; 22 mm) (the same reverse die as illustrated specimen).

4. Īlkhāns, AR double dirham, Madīnat Ānī, AH 713, Ūljaytū.

Obv.: In octofoil: ضرب في دولة المولى السلطان الاعظم مالك رقاب الامم غياث الدنيا والدين اولجايتو السلطان محمد خلد الله ملكه

In segments: ضرب مدينة آني سنة ثلاث عشرة و سعمائة

Ref.: Artuk, Artuk, 1974, no. 2238 (3,15 g, 24 mm).

5. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 716, Ūljaytū.

Obv.: In heptafoil: ضرب في دولة المولى السلطان الاعظم مالك رقاب الامم غياث الدنيا والدين اولجايتو السلطان محمد خلد الله ملكه

In segments is written with mirror effect: ضرب - ؟... - آني - سنة ست - عشرة و - سعمائة

Rev.: In hexafoil: لا اله الا الله محمد رسول الله علي ولي الله. Marginal section filled in with religious inscription.

Ref.: Tübingen, inv. no. GE7A4 (3,37 g; 24 mm).

6. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 720, Abū Sa'īd.⁷²

Obv.: Within a lobated square: ضرب في ايام دولة السلطان الاعظم ابو سعيد خلد الله ملكه

In the right, left and lower segments: نعم - الله - النصر

In outer segments: ضرب - آني في - سنة عشر - [ين و سبع - مائة

Rev.: In centre: لا اله الا الله محمد رسول الله. Below the four Orthodox caliphs. Marginal section filled in with religious inscription.

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 5697 (2,76 g; 22 mm).

⁷² Ömer Diler mentions one coin of the same type dated AH 719 quoting the collection of Nicholas Rhodes (Diler, 2006, 445), however, I could not find any other specimen from that type.

7. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 723, Abū Saʿīd.

Obv.: In circle: ضرب \ السلطان ابو سعيد \ بهادر خان خلد ملكه \ آنی

In segments: في سنة ثلاث و عشرين و سبعمائة

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Around the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Tübingen, inv. no. GG3D5 (3,49 g; 23 mm).

8. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 724, Abū Saʿīd.

Obv.: In circle: ضرب \ السلطان ابو سعيد \ بهادر خان خلد ملكه \ آنی

In segments: في سنة اربعة و عشرين و سبعمائة

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Around the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Tübingen, inv. no. GG3D6 (3,39 g; 23 mm).

9. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 725, Abū Saʿīd.

Obv.: In circle: ضرب \ السلطان ابو سعيد \ بهادر خان خلد ملكه \ آنی

In segments: في سنة خمسة و عشرين و سبعمائة

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Around the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Hermitage, inv. no. OH-B-M-28909 (3,40 g; 23,5 mm) = Markov, 1896, no. 311 (ill.);
History Museum of Armenia, inv. no. 11150 (3,50 g; 25 mm).

10. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 737, Muḥammad Khān.

Obv.: In circle: السلطان الاعظم \ محمد خان \ خلد الله ملكه

Marginal legend: ضرب آنی - سنة سبع - و ثلثين - و سبعمائة

Rev.: Kalima in the centre. The names of four Orthodox caliphs around it.

Ref.: Christian Rasmussen coll. = Zeno, no. 93880 (2,33 g; 20 mm) (ill.)⁷³; Bartholomaei, 1862: 81, no. 120; ANS, no. 1922.216.346 (1,27 g) (this coin was mistakenly dated AH 750); ANS, nos. 1922.216.342 and 1959.165.254; Jirair Christianian coll. (2,51 g).

11. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 738, Muḥammad Khān.

Obv.: In centre: السلطان العالم \ محمد خان خلد الله \ ملكه و دولته

Marginal legend: ضرب - آني - في سنة - ثمان و - ثلاثين - و سبعمائة

Rev.: Kalima in the centre. The names of four Orthodox caliphs around it.

Ref.: Seifeddini, 1968: 60, 173, 181 (2,34 g, 1,18 g, 1,25 g); Kirzioğlu, 1982; Ak Akçe, 1992, no. 763 (2,25 g; 19 mm); Jirair Christianian coll., no. JC1215 (2,28 g; 19 mm) (ill.).

12. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 742, Sulaymān Khān. With a countermark on reverse.

Obv.: In octolobe: السلطان العالم \ خلد الله ملكه (؟). Between the lines the name of sultan in Uyghur script. Around: ضرب آني - في اثنين و ار - بعين و سبعمائة

Rev.: In octolobe: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Four Orthodox caliphs around it.

Ref.: Tübingen, inv. no. GL6A2 (1,39 g; 17 mm).

13. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 743, Sulaymān Khān.

Obv.: In oval: السلطان \ خلد ملكه. Between the lines the name of sultan in Uyghur script.

Around: ضرب آني في سنة - ثلاث و اربعين و سبعمائة

Rev.: In circle: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Four Orthodox caliphs around it.

⁷³ This is a copper coin struck with dies used for silver coinage.

Ref.: ex. Helios Auction 5 (March 2011), lot 1277 (1,49 g) (ill.); Bartholomaei, 1862: 85, nos. 128–130; Seifeddini, 1968: 150 (1,42 g); Tübingen, inv. no. GL6A3 (1,34 g); ANS, nos. 1922.216.343 and 1959.165.255; BM, inv. nos. 1956.0106.1 and 1972.0810.3; Jirair Christ-
anian coll. (1,40 g; 18 mm); Zeno, nos. 19018–19020, 112777 (1,47 g, 1,50 g, 1,40 g, 1,47 g
respectively); Alexander Akopyan coll., nos. 0791 (1,48 g; 17 mm). Seems all struck with
the same dies!

14. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 743, Sulaymān Khān.

Obv.: In octolobe: السلطان العادل \ خلد ملكه. Between the lines the name of sultan in Uyghur
script. Between the lines: ضرب أني

Around: ضرب في - سنة ثلاث و - اربعين - و سبعمائة

Rev.: In octolobe: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Four Orthodox caliphs around it.

Ref.: Tübingen, inv. no. 92-23-1 (1,46 g; 17 mm) (ill.).

15. Īlkhāns, AR dirham, Ānī, AH 744, Sulaymān Khān.

Obv.: In oval: السلطان العادل \ خلد ملكه. Between the lines the name of sultan in Uyghur
script. Around: ضرب أني في سنة - اربع و اربعين و سبعمائة

Rev.: In circle: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Four Orthodox caliphs around it.

Ref.: Hermitage, inv. no. OH-B-M-29367 (0,67 g; 14 mm) = Markov, 1896,
no. 526 (ill.).

16. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 74x, Sulaymān Khān.⁷⁴

Obv.: In circle: السلطان \ العادل سليمان \ خان خلد الله

Around: ضرب بآني - [في سنة ...] - [و اربعين] - و سبعمائة

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله

In segments the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: *Ak Akçe*, 1992, no. 849 (1,72 g; 16 mm).

17. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 745, Anūshirwān.

Obv.: In hexagon: ضرب \ السلطان العادل \ انوشيروان \ خلد الله ملكه \ آني

In segments: ضرب - في سنة - خمس - و ار - بعين - سبعمائة

Rev.: In the niche: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله \ عليه و سلم

In marginal segment the four Orthodox caliphs with their laqabs.

Ref.: Hermitage, inv. no. OH-B-M-29389 (1,14 g; 18,0 mm) = Markov, 1896, no. 536; History Museum of Armenia, inv. no. 13978 (1,42 g; 17 mm); Tübingen, inv. no. GM3F5 (1,26 g); Zeno, no. 30180 (1,40 g; 17 mm) (ill.).

18. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 74(5), Anūshirwān.

Obv.: In six-pointed star: السلطان العادل \ نوشيروان \ خلد الله ملكه \ آني

Around: ضرب - في سنة - خمس - و ار - بعين - و - سبعمائة

Rev.: In the niche: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله \ عليه عليه و سلم. In the marginal section the four Orthodox caliphs with their laqabs.

Ref.: World Numismatic Auction, Santa Rosa CA, 2, 2 December 2007, lot. 1325 (1,38 g) (ill.).

19. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 746, Anūshirwān.

Obv.: In centre: السلطان \ خلد الله ملكه. The name of the sultan between the lines.

Around: ضرب آني - في سنة ست - و اربعين - و سبعمائة

Rev.: In form of triangular is written: لا اله الا الله \ محمد رسول الله. Inside the names of the four Orthodox caliphs. Unclear words in the outer segments.

⁷⁴ In *Ak Akçe* the coin was dated as AH 747, however I suspect that the date could be read correctly on this specimen where the marginal inscription is basically illegible. Besides it, in AH 747 the Ilkhanid throne already belonged to Anūshirwān. Also, this is one of the rarest occasions when the mint-name is written on Ilkhanid coin as bi-Ānī.

Ref.: Bartholomaei, 1864: 323, no. 136; Smith, Plunkett, 1968: 293 (1,44 g); History Museum of Armenia, inv. no. 39001 = *Depeyrot et al.*, 2000: 123 (1,38 g); Hermitage, inv. no. OH-B-M-29407 (1,38 g; 18,5 mm) = Markov, 1896, no. 541 (I pair of dies); Rare Coins, Santa Rosa, 11, 16–17 September 2011, lot 706 (1,36 g); Alexander Akopyan coll., nos. 0819 (1,44 g; 16 mm) (ill.) and 0877 (1,25 g; 18 mm) struck with the same pair of dies (II pair of dies). Alexander Akopyan coll., no. 0468 (1,34 g; 16 mm) and Zeno, nos. 55028, 116515 (1,36 g) struck with another pair of dies (III pair of dies). A dirham of the same type but of different dies (IV pair of dies) is in Private coll. (0,70 g; 12 mm) (Yerevan) (ill.).

20. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 747, Anūshirwān.

Obv.: In diamond: السلطان العادل \ انوشيروان \ خلد ملكه

Around: ضرب أني - في سنة سبع - و اربعين - و سبعمائة

Rev.: In diamond: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله

In segments the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Hermitage, inv. no. OH-B-M-29433 (1,45 g; 18,5 mm) = Markov, 1896, no. 552; ANS, no. 1922.216.345 (1,30 g) = Smith, Plunkett, 1968: p. 293 (ill.). The same obverse die was used for striking dinars of the same year (see above). Another specimen of this type (Zeno, no. 116539 (1,40 g; 18 mm)) was seemingly overstruck upon an earlier coin of Anūshirwān dated AH 745.⁷⁵

21. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 748, Anūshirwān.

Obv.: In circle: السلطان العادل انوشيروان \ خلد ملكه. Between the lines ضرب أني.

Around: ... - في سنة ثمان - و اربعين - و سبعمائة

Rev.: In the niche: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Below the four Orthodox caliphs. Marginal section filled in with religious inscription.

⁷⁵ I thank Levon Vrtanesyan for useful discussions on this topic.

Ref.: Tübingen, inv. no. 2002-18-51 (1,33 g; 18 mm).

22. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 74x, Anūshirwān.

Obv.: In stylized diamond: السلطان العادل \ انوشيروان \ خلد دولته

In segments: ضرب أني - في سنة - ... و اربعين - و سبعمائة

Rev.: In diamond: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله

In segments the four Orthodox caliphs.

Ref.: Zeno, no. 116865 = Levon Vrtanesyan coll. (1,80 g; 18,5 mm).

23. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 750, Anūshirwān.

Obv.: In oval: السلطان \ خلد ملكه. Between the lines the name of sultan in Uyghur script.

Around: ضرب أني في سنة - خمسين و سبعمائة

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله

In segments the four Orthodox caliphs.

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 13395 (1,20 g; 16 mm) (ill.); Seifeddini, 1968: 150 (1,18 g).

24. Jalā'irid, AR dinar, bi-Ānī, AH 777, Ḥusayn.

Obv.: In hexalobe: في دولة \ السلطان الاعظم \ جلال الدين حسين خان \ خلد ملكه

Marginal legend: في سنة سبع و سبعين و سبعمائة

Rev.: In circle: ضرب بآني. Between the lines لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله

Around the names of four Orthodox caliphs.

Ref.: Hermitage, inv. no. OH-B-M-30010 (1,74 g; 18 mm) = Markov, 1896, no. 78 = Rabino di Borgomale, 1950: 102 (ill.).

25. Jalā'irid, AR dinar, bi-Ānī, AH 779, Ḥusayn.

Obv.: In centre: ضرب بآني. In segments: خلد الله ملكه - جلال الدين حسين - السلطان الاعظم - جلال الدين حسين

In outer segments: سنة تسع سبعين سبعمائة

Rev.: In circle: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Around the names of four Orthodox caliphs.

Ref.: Hermitage, inv. no. OH-B-M-30043 (1,59 g; 17 mm) = Markov, 1896, no. 107 = Rabino di Borgomale, 1950: 102 (ill.).

26. Jalā'irid, AR dinar, bi-Ānī, AH 780, Ḥusayn.

Obv.: In centre: خلد الله ملكه. In segments: [حسين] - [جلال الدين] - [الاعظم] - [السلطان]

Rev.: In circle: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Between the lines ضرب بآني. Around the names of four Orthodox caliphs.

Ref.: ANS, no. 1986.126.2 (1,35 g; 18 mm) (ill.); History Museum of Armenia, inv. no. 2309 (1,43 g; 19 mm).

27. Jalā'irid, AR dinar, Ānī, AH 787, Aḥmad.

Obv.: In circle: ضرب \ السلطان الاعظم \ بيك احمد بهادر \ خان خلد الله ملكه \ آني

Marginal legend: في سنة سبع و ثمانين و سبعمائة

Rev.: Within a lobated square: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. The names of the four Orthodox caliphs around it.

Ref.: Zeno, no. 105210 (1,40 g; 18 mm).

28. Qarā Qoyūnlū, AR tanka, Ānī, undated, Jahānshah.

Obv.: السلطان الاعظم جهان شاه [بهادر خان] خلد الله ملكه. In cartouche: ضرب آني

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد رسول الله

The names of the four Orthodox caliphs in segments.

Ref.: Zeno, no. 114498 (5,03 g) (ill.); Alexander Akopyan coll., no. 0128 (5,00 g; 12 mm).

29. Āq Qoyūnlū, AR tanka, Ānī, undated, Ūzūn Ḥasan.

Obv.: السلطان الاعظم حسن بيك بهادر خان خلد الله ملكه و السلطان. In cartouche: ضرب آني

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد رسول الله. Four Orthodox caliphs in segments.

Ref.: Zeno, no. 114498 = Jan Linggen coll. (4,90 g) (ill.); Targaç, 2008, A-coin#1; Zeno, nos. 27349, 33278 (4,97 g; 16), 44465 (4,93 g; 15 mm), 44466 (4,85 g; 15 mm).

30. Āq Qoyūnlū, Ūzūn Ḥasan, AR tanka, Ānī, undated, overstruck by Tīmūrid Ḥusayn.

Obv.: السلطان الاعظم ابو نصر حسن بيك بهادر خان خلد الله ملكه. In cartouche: ضرب آني

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد رسول الله. Countermark به بود

The names of the four Orthodox caliphs in segments.

Ref.: Zeno, no. 42497 (5,00 g; 16 mm) (ill.); Zeno, no. 20131 (4,86 g; 16,5 mm); Zeno, no. 68839; Zeno, no. 120306 (4,93 g; 16 mm); Zeno, no. 55877 (5,01 g; 16 mm); Alexander Akopyan coll., no. 0127 (5,02 g; 16 mm) struck with the same obverse die as Zeno's specimen, but with countermark on the reverse beginning with *Shahada* (ill.).

31. Āq Qoyūnlū, AR tanka, Ānī, undated, Ya'qūb.

Obv.: ضرب أني. السلطان الاعظم يعقوب بيك بهادر خان خلد الله ملكه. In hexafoil:

Rev.: In square: لا اله الا \ الله محمد \ رسول الله. The names of the four Orthodox caliphs in segments.

Ref.: Zeno, no. 70057 (4,72 g; 15 mm).

32. Āq Qoyūnlū, AR tanka, Ānī, undated, Ya'qūb.

Obv.: ضرب أني. السلطان الاعظم ابو نصر يعقوب بيك بهادر خلد الله ملكه. In cartouche:

Rev.: In square: لا اله الا \ الله محمد \ رسول الله. The names of the four Orthodox caliphs in segments.

Ref.: Zeno, no. 97346 (5,25 g; 17 mm) (ill.); Zeno, no. 90789 (4,88 g; 16 mm).

33. Āq Qoyūnlū, AR tanka, Ānī, undated, uncertain ruler.

Obv.: ضرب أني. السلطان الاعظم ... بيك بهادر خلد الله ملكه. In circle:

Rev.: In square: لا اله الا \ الله محمد \ رسول الله. The names of the four Orthodox caliphs in segments.

Ref.: Zeno, no. 2648 (4,55 g; 14 mm).

COPPER COINAGE

34. Īlkhāns, AE fals, Ānī, undated, Ghāzān Maḥmūd.

Obv.: Uyghur inscription in four lines. Between the lines غازان محمود

Rev.: A bust of a man with nimbus (Christ ?). From left آنی, from right ضرب.

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 13897 (4,56 g; 27 mm) (ill.); Diler, 2006, no. GA-307 (5,47 g; 27 mm); Pakhomov, 1936: 139-140.

35. Īlkhāns, AE fals, Ānī, AH ca. 741-743, Sulaymān Khān.

Pakhomov's, *K opisaniyu...*, type A. AH 742.

Obv.: A sitting man with raised hands. Unclear letters (signs?) from both sides of the image.

Rev.: In octofoil: السلطان العادل خلد الله ملكه. Between two lines the name of sultan in Uyghur script. Around: ضرب آنی - في اثنين و - ار - بعين - و سبعمائة

Ref.: Zeno, no. 120721 (2,30 g; 21 mm) = Private coll. (Yerevan); Christian Rasmussen coll. (Denmark) (2,80 g; 21,5 mm); Diler, 2006, no. Su-799; Alexander Akopyan coll., no. 0637 (2,07 g; 20 mm) (ill.).

Pakhomov's, *K opisaniyu...*, type B.

Obv.: A sitting man with raised hands. Unclear letters (words) around the image.

Rev.: In hexafoil: السلطان العادل \ خلد الله ملكه. Between two lines the name of sultan in Uyghur script.

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 14704 (2,15 g; 21 mm) (ill.) and five additional specimens (1,88 g, 1,41 g, 1,17 g, 1,31 g, 2,50 g); ANS, no. 1965.123.63 = Zeno, no. 24103 (ill.); Zeno, no. 120722 (2,20 g; 23 mm) = Private coll. (Yerevan); Diler, 2006, no. Su-799.

Pakhomov's, *K opisaniyu*..., type B.

Obv.: A sitting man with raised hands. Unclear letters (words) around the image. Signs under the hands of the man.

Rev.: In oval: السلطان \ خلد ملكه. Between two lines the name of sultan in Uyghur script.

Around: ضرب أني في سنة ... و اربعين و سبعمائه

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 15617/21 (2,00 g; 19 mm) (ill.); Diler, 2006, no. Su-801.

Pakhomov's, *K opisaniyu*..., type D.

Obv.: A sitting man with hands down. Unclear characters resembling Armenian letters Ռ and Դ around the image.

Rev.: In oval: السلطان \ خلد ملكه. Between two lines the name of sultan in Uyghur script.

Around: ضرب أني في سنة ... و اربعين و سبعمائه

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 5810 (1,97 g; 17 mm) (ill.) and five additional specimens (1,60 g, 1,75 g, 1,47 g, 1,61 g, 1,71 g); Diler, 2006, no. Su-800.

Pakhomov's, *K opisaniyu*..., type E.

Obv.: A bust of man. Latin or Greek abbreviations ξξ and κξ from both sides of the image.

Rev.: In oval: السلطان \ خلد ملكه. Between two lines the name of sultan in Uyghur script.

Around: ضرب أني في سنة ... و اربعين و سبعمائه

Ref.: History Museum of Armenia, inv. nos. 12654 (1,37 g; 20 mm) (ill.); 5705 (1,54 g; 19 mm); 8862 (1,37 g; 19 mm) (ill.); Diler, 2006, no. Su-803.

CONCLUSIONS

During the Īlkhānid period the coins were struck at Ani by its lords from the local Zak'arid family. The proper coinage of the city began as early as in the days of Ghāzān Maḥmūd (1295–1304 AD). Quite amazing are the copper coins with the name of Ghāzān Maḥmūd and a bust of Christ on another side. The appearance of such image on coins struck in the name of Īlkhānid sultans may speak in favor of a fact that the Christian population still dominated in Ani in that epoch. At the same time as prototype for striking coins with the Christ's image might serve the contemporary Artūqid coins issued in al-Jazīra. Particularly, in the second half of the 13th century the lord of Hiṣn Kayfa Fakhr al-Dīn Qarā Arslān (1260–1292 AD) struck coins with a similar image.⁷⁶

The coinage of Ani still flourished during the reign of Ūljaytū (1304–1316 AD) and attained its peak in the time of Abū Sa'īd (1316–1336 AD) onwards, i.e. also during the period of Īlkhānate's decentralization when the state was ruled by various marionette sultans. Even if some scholars consider that after Abū Sa'īd Ani gradually turned into a desert,⁷⁷ the coins show that in the late-Mongol Ani was still one of important cities of the region. In this period Armenian various feudal houses could achieve certain autonomy in both fiscal and administrative affairs. This tendency became more obvious during the struggle of Jalā'irids with Chupānids for power. It can be therefore assumed that coins minted in the names of different ephemeral sultans in AH 737–758 were produced in Syunik', Arc'akh (Qarabagh) and elsewhere with the hands of local Armenian *iṣḥans*.⁷⁸ Thus, in AH 737 Ani was producing coins in the name of Muḥammad Khān who was enthroned by Jalā'irid Ḥasan-i Būzūrg (1337–1356 AD). This may speak in favor of an opinion that by AH 737/1336 AD Zak'arids had already accepted Jalā'irids as their overlords. The coins issued in the name of subsequent ephemeral Īlkhāns such as Sātī Bek Khātūn (1338–1339 AD) and Sulaymān (1339–1346 AD) who had been initially under Chupānid control, and then Anūshirwān (1344–1356 AD), were struck at Ani in AH 738–747/1337–1347 AD. It is also worth of noting that the spread of Jalā'irid influence over Ani and neighboring territories could be a result of creation in the region of Eretnid state with centre in Sivas. 'Alā al-Dīn Eretnā (d. AH 753) was appointed to the Anatolian provinces after the death of Abū Sa'īd by Jalā'irids.⁷⁹ Whether 'Alā al-Dīn Eretnā could also briefly subdue Ani and ruled there on behalf of Jalā'irids minting there coins in the name of Īlkhānid Muḥammad Khān is unknown. A number of mints that produced coins for Eretnā himself and his successors exceeded two dozens. They all lied in Anatolia while the westernmost Eretnid mint was located in Arzarum.⁸⁰

After the death of Abū Sa'īd in 1336 AD the whole Īlkhānate entered a period of chaos caused by local feudal wars. Yet by 1340 AD the status of *khaṣṣ-injū* granted by Abū Sa'īd to the city in the early 14th century was no longer in practice, while the marionette Khāns by that time had lost their power and were unable to control the state in their own rights. Here is how

76 Whelan, 2006, 161; Busso Peus, Frankfurt a.M., 400, 22.-23. April 2010, Nr. 734.

77 Toramanian, 1913, 25.

78 Alexander Akopyan is currently working on an article dealing with coins struck by Armenian feudal families on behalf of Īlkhānid puppet Khāns supplied with a discussion and probable explanations of hitherto non-localized mints that produced coins in different parts of Armenia in AH 737-758 (a short version of that paper can be found here: Akopyan, 2013, 52-57).

79 al-Ṣafadī, 2000, 219.

80 Remler, 1980, 167-188; Perk, Öztürk, 2008; Perk, Öztürk, 2008, 183-188.

Armenian sources described that period: “there was a period when neither khan, nor sultan existed, while the peace was like a rocked ship” (trans. A.V.).⁸¹ In this period Armenia may have enjoyed some kind of administrative autonomy gained thanks to a period of anarchy that broke out in the state of Persian Mongols. During the reign of Sulaymān Khān the coins were struck at Ani by Shahanshah III, the Zak‘arid owner of the city.⁸² To the mint activities under Shahanshah III one may ascribe both silver double dirhams dated AH 742 with unclear words (Armenian?) in the marginal legend and a “monkey type” coppers with unclear Armenian and Greek letters placed from both sides of the sitting man/or bust.⁸³

An issue of coins in Ani lasted with some interruptions in the post-Īlkhānid period too, when the city was under Qarā and Āq Qoyūnlū Turkmens. Silver coins were struck in the city of Ani in the reign of Jahānshāh (1434-1467 AD) from the Qarā Qoyūnlū clan. The city definitely played an important role during the dominancy of Āq Qoyūnlū Turkmens too, especially during the reign of Ūzūn Ḥasan (1467-1478 AD) and his son Ya‘qūb (1478-1490 AD). This is confirmed by a huge emission of Āq Qoyūnlū coins organized at Ani.⁸⁴ This mint was one of a few rare mints (together with those located in Arzinjān and Bidlīs) that produced coins in the Āq Qoyūnlū period. Such coins may also provide evidence for existence in the 15th century of vassal relations between the Turkmens and Tīmūrīds. Some coins of Ūzūn Ḥasan minted at Ani bear on them a countermark *beh būd* (به بود) of the Tīmūrīd sultan Ḥusayn (1470-1506 AH).⁸⁵ Ani, as a city under Āq Qoyūnlū administration, was also involved into land and fiscal system generated by Ūzūn Ḥasan.⁸⁶ In the second half of 15th century the period of a gradual fall of Ani was launched. Also the emission of coins in the city was stopped by that time. One can suggest that in the Ottoman period Ani already lost its importance. In the *Book of Travels* composed by Ottoman author Evliya Çelebi Ani is described as a small fortress staying in ruins.⁸⁷ We do not have any coins struck by Ottomans at Ani either, though the number of mints producing coins for Ottoman Empire was rather big.⁸⁸

81 **Hakobyan**, 1950, 306. I thank Alexander Akopyan (Moscow) for sharing this information with me.

82 I thank Alexander Akopyan (Moscow) for useful discussions on this issue.

83 I also thank Lutz Ilisch (Tübingen) for both providing me with a photo of the coin of AH 742 from the Tübingen collection and subsequent discussions in due course.

84 Basing on some fabric and calligraphic features Stephen Album suggests that some coins with the mint-name Ānī issued under Āq Qoyūnlū Ūzūn Ḥasan and then Ya‘qūb were a production of a mysterious mint located somewhere in Gīlān. This opinion is based on typological (even orthographical) similarity of coins marked with the mint-name Ānī with those minted at the mints of Lāhijān and Fūmān of the north-western Iran. However, I do not see so far any substantial proofs for ascribing the coins of Ānī to a mint in Gīlān only basing on the similarity mentioned above.

85 There is a few coins with such countermark, however, no Āq Qoyūnlū coins struck at Ani altogether in: **Tabataba‘i**, 1976. Some explanations to this inscription can be found in this obsolete publication **Barthold**, 1901, 1-6.

86 **Hinz**, 1950, 179-180; **Minorsky**, 1955, 449-462.

87 **Çelebi**, 1967, 120.

88 **Pere**, 1968.

List of verified coin types from Ānī dated by Mongol and Turkmen periods

Date	Nominal	Struck on behalf of	Mint as written on coin
747	AU dinar	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
700	AR dirham	Īlkhāns, Ghāzān Maḥmūd	Ānī
701	AR dirham	Īlkhāns, Ghāzān Maḥmūd	Ānī
713	AR double dirham	Īlkhāns, Ūljaytū	Madīnat Ānī
716	AR double dirham	Īlkhāns, Ūljaytū	... Ānī
720	AR double dirham	Īlkhāns, Abū Sa‘īd	Ānī
723	AR double dirham	Īlkhāns, Abū Sa‘īd	Ānī
724	AR double dirham	Īlkhāns, Abū Sa‘īd	Ānī
725	AR double dirham	Īlkhāns, Abū Sa‘īd	Ānī
737	AR dirham & double dirham	Īlkhāns, Muḥammad	Ānī
738	AR double dirham	Īlkhāns, Muḥammad	Ānī
742	AR double dirham	Īlkhāns, Sulaymān	Ānī
743	AR double dirham (2 types)	Īlkhāns, Sulaymān	Ānī
744	AR dirham	Īlkhāns, Sulaymān	Ānī
745	AR double dirham (2 types)	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
746	AR dirham & double dirham	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
747	AR double dirham	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
748	AR double dirham	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
74x	AR double dirham	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
750	AR double dirham	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
777	AR dinar	Jalā’irid, Ḥusayn	bi-Ānī
779	AR dinar	Jalā’irid, Ḥusayn	bi-Ānī
780	AR dinar	Jalā’irid, Ḥusayn	bi-Ānī
787	AR dinar	Jalā’irid, Aḥmad	Ānī
n.d.	AR tanka	Qarā Qoyūnlū, Jahānshāh	Ānī
n.d.	AR tanka	Āq Qoyūnlū, Ūzūn Ḥasan with ۛۛ and the <i>Shahada</i> countermark	Ānī

n.d.	AR tanka	Āq Qoyūnlū, Ya‘qūb	Ānī
n.d.	AR tanka	Āq Qoyūnlū, Ya‘qūb	Ānī
n.d.	AR tanka (counter-mark به بود)	host Āq Qoyūnlū Ūzūn Ḥasan / Tīmūrid	Ānī
n.d.	AR tanka	Āq Qoyūnlū, uncertain ruler	Ānī
n.d.	AE fals with a bust of Christ	Īlhāns, Ghāzān Maḥmūd	Ānī
741 - 743	AE fals with Armenian letters (2 types)	Īlhāns, Sulaymān	Ānī
741 - 743	AE fals with signs	Īlhāns, Sulaymān	Ānī
741 - 743	AE fals with Latin letters	Īlhāns, Sulaymān	Ānī
741 - 743	AE fals without signs/letters	Īlhāns, Sulaymān	Ānī

A group of Īlhānid coins presumably ascribed to Ānī mint (based on orthographic peculiarities)

36. Īlhāns, AR double dirham, Ānī (?), AH 723, Abū Sa‘īd.

Obv.: In five-pointed star: ضرب في ايام السلطان الاعظم \ ابو سعيد بهادر خان \ خلد الله ملكه. In segments: في سنة ثلاث و عشرين و سبعمائة.

Rev.: In circle: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Between the lines ضرب في ايام السلطان الاعظم \ ابو سعيد بهادر خان \ خلد الله ملكه. Around the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Tübingen, inv. no. GE3D4 (1,76 g; 23 mm).

37. Īlhāns, AR double dirham, Ānī (?), 34 Īlh. era, Abū Sa‘īd.

Obv.: In the field: ضرب في ايام السلطان الاعظم \ ابو سعيد بهادر خان \ خلد الله ملكه. In the middle: السلطان العالم العادل \ بهادر خان خلد الله ملكه. Between the lines ضرب في ايام السلطان الاعظم \ ابو سعيد بهادر خان \ خلد الله ملكه.

Around: ضرب في - سنة ثلاث - و ثلاثين - الخانية.

Rev.: The Kalima in the centre. Around the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Tübingen, inv. no. GG3E1 (3,48 g; 20 mm).

38. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī (?), AH 733, Abū Saʿīd.

Obv.: In octagon: ضرب \ السلطان الاعظم \ ابو سعيد بهادر خان \ خلد الله ملكه \ آنی (٩)

In segments: ضرب - آنی (٩) - - سنة - ثلث و - ثلثين و - سبعمائة

Rev.: In octolobe: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Around the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Jirair Christianian coll., no. JC1246 (3,03 g; 23 mm).

39. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī (?), AH 742 (?), Sulaymān Khān.

Obv.: In circle: السلطان ... \ العادل سليمان \ خان خلد ملكه

Marginal legend: ضرب آنی (٩) - في سنة اثنا (٩) - اربعين و - سبعمائة

Rev.: Kalima in the square. The names of four Orthodox caliphs in outer segments.

Ref.: Zeno, no. 19824 (with no additional data).

40. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī (?), AH 742 (?), Sulaymān Khān.

Obv.: In octolobe: السلطان العالم (٩) \ خلد الله ملكه. Between the lines the name of sultan in Uyghur script. Unclear words in the upper and lower segments.

Marginal legend: ضرب آنی (٩) - في اثنتين - و اربعين - و سبعمائة

Rev.: In octolobe the Kalima. The names of four Orthodox caliphs around it.

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 15996 (1,33 g; 16 mm).

On coins of this small group the mint-name is written otherwise, not as on coins listed in the catalogue constituting the major group therefore they can be ascribed to the mint of Ānī only conventionally. The main feature of such division can be seen in calligraphy, particularly while observing how the final *ي* is written on coins of both groups. On coins of the major group the letter *ي* is depicted rather extensive and deep having the tail up. The exclusion are the coins dated AH 737 where the letters of the mint-name are sticking together, or those dated AH 738 where the final *ي* appears to be some crudely engraved, therefore not so certain visually. Unlike these coins, the final letter in the mint-name appearing on coins of a smaller group offered below resembles the letter *ن* (sometimes with a point above) rather than *ي*. On one coin (Tübingen, inv. no. GG3E1) the tail of the final letter is going upwards being by this very different in style from all other pieces initially attributed to Ānī.

ԱՐԱՄ Ռ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու, PhD
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
aramvardanian@yahoo.com

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԻԻ XIV – XV ԴԴ. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Մեր տեղեկությունները Անի քաղաքի մասին հիմնականում գալիս են հայ հեղինակների աշխատություններից: Ավելի քիչ են գրել Անիի մասին բյուզանդական և վրացական պատմիչները: Նման իրողություն է նաև միջնադարյան մուսուլմանական աղբյուրների հարցում: Պետք է նշել, որ մինչսելջուկյան շրջանում Անին մնում էր հարևան ավելի խոշոր և նշանակալից քաղաքների ստվերում, ինչպիսիք էին Դվինն ու Էրզրումը: X դ. արաբ պատմիչների մոտ գրեթե չկան տվյալներ Անիի մասին: Մուսուլմանական հեղինակների մոտ Անիի վերաբերյալ քիչ թե շատ շարունակական տեղեկությունները վերաբերվում են արդեն սելջուկյան ժամանակաշրջանին: Սա մեծ մասամբ կապված էր Ալփ Արսլանի դեպի Հայաստան կատարած արշավանքի (1064 թ.), ինչպես նաև Շադդադյանների կողմից Անիի հետագա գնման իրողության հետ (1070-ականներ): Սրա մասին պահպանվել են տեղեկություններ Իբն ալ-Ասիրի *ալ-Բամիլ ֆի-թ-թարիխ* աշխատության մեջ: Որոշ տեղեկություններ կան Իբն ալ-Բալանիսիի մոտ, որը XII դ. Անին հիշատակել է Սիրիայի և Պաղեստինի ֆաթիմյան շրջանի պատմությունը նկարագրելիս: Եվս շատ հակիրճ տեղեկություն Անիի մասին կա աշխարհագիր Մուհամմադ ալ-Իդրիսիի մոտ, որը գործել է XII դ. նորմանական Սիցիլիայում: Մի այլ հեղինակ՝ ալ-Հուսեյնին, պատմում է սելջուկյան արքայազն Մուհամմադ Տապարի 1103 թ. արշավանքի մասին և այդ համատեքստում հիշատակում է նաև Անին: Յակուտ ալ-Համավին, *Քիթաբ մու'ջամ ալ-բուլդան* հայտնի աշխարհագրական երկի հեղինակը, ասում է, որ XIII դ. առաջին քառորդում Անին քաղաք-ամրոց էր:

Մոնղոլական և հետմոնղոլական շրջանների դրամական վկայությունները Անիի պատմության վերաբերյալ ավելի շատ են, քան գրավոր այլ աղբյուրներից ստացված տեղեկությունները: Այդ իմաստով, դրամական տվյալները ստանում են հատուկ կարևորություն: Անիի դրամագիտությանը նվիրված առաջին աշխատանքները, չհաշված Ն. Մառի հրատարակված

պեղումների արդյունքներին նվիրված լայնաֆորմատ կատալոգը (1910 թ.), լույս տեսան Ե. Պախոմովի (1936 թ.) և Դ. Կապանաձեի (1946 թ.) ջանքերով: Իրենց աշխատանքներում երկու հեղինակներն էլ քննարկում էին XIV դ. Անիում հատված «մարդակերպ» սյուժեյով պղնձե դրամների պատկանելիության հարցը: Որոշ դրամական տվյալներ քաղաքի պատմության համար հիշատակվում է Մ. Քիրզիոլուն (1982 թ.): Անիի դրամաշրջանառությունը բնորոշող հիմնական դրամական խմբերի մասին գրել է Խ. Մուշեղյանը (1989 թ.): Վերջին աշխատանքներից այս ուղղությամբ պետք է հիշատակել Ի. Տարգաչի զեկույցը (2008 թ.) և Թ. Սինկերի Անիի դրամներին նվիրված ցուցակը, որը սակայն ամբողջական չէ (2011 թ.): Սակայն, այս բոլոր հեղինակները, ցավոք, չեն անդրադարձել Անիի դրամաշրջանառության կոմպլեքսային հետազոտմանը, նրա առանձնահատկությունների բացատրմանը:

Հայ պատմիչների տվյալները Անիի մասին իլխանական և հետագա շրջանների համար խիստ սահմանափակ և կցկտուր են: Սակայն, նույնիսկ եղած նյութերի վերլուծության արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ Անին կարողացավ ուշքի գալ 1236 թ. Չարմաղանի ավերիչ արշավանքից միայն XIII դ. վերջերին, երբ Հայաստանը գտնվում էր իրանական մոնղոլների՝ Հուլաղույան հարստության իշխանության տակ: Ղազան Մահմուդի (1295–1304 թթ.) օրոք Անին սկսեց ապրել մշակութային և սոցիալ-տնտեսական աստիճանաբար վերելքի շրջան: Հենց այս շրջանից էլ վերսկսվում է դրամների թողարկումը Անիում և քաղաքը նորից սկսում է հիշատակվել միջնադարյան հեղինակների երկերում: Իլխան Աբու Սա'իդի (1316–1336 թթ.) Անիում թողած պարսկերեն արձանագրությունը, որը կանոնակարգում էր ֆիսկալ փոխհարաբերությունները քաղաքի և մետրոպոլիայի միջև, փորագրվել է Մանուչեի մզկիթի վրա հավանաբար արդեն 1319 թ. ավերիչ երկրաշարժից հետո: Եվս XIV դ. առաջին տասնամյակներով է թվագրվում Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Անիի վերաբերյալ մի կարճ հիշատակություն: Այնտեղ հեղինակը դնում է Անին նույն շարքը Թիֆլիս և Կարս քաղաքների հետ: Համդալլահ Քազվինիի *Նուզհասր ալ-քուլոս* աշխատության մեջ (մոտ 1340 թ.) ասվում է, որ ուշիլխանական շրջանում Անին հայտնի էր իր ցորենով և մրգերով: Իսկ Իլխանության փլուզումից հետո, XIV դ. վերջերին, Կարա Կոյունլու թուրքմենները Անին դարձրել էին իրենց նստավայրերից մեկը: Վրացական աղբյուրներում կա մի վկայություն, որը թվագրվում է Լենկ Թեմուրի արշավանքներով (XIV դ. վերջ), ըստ որի Անին մի քաղաք էր, որը շրջապատված էր մի շարք ամրոցներով: Միննույն ժամանակ հայ պատմիչ Թովմա Մեծոփեցին, որը եղել է Լենկ Թեմուրի հետնորդների ժամանակակիցը, 1395 թ. մասին խոսելիս վկայում է, որ քաղաքը եղել է փոքր և աննշան բերդ, որի անունը նա նույնիսկ չի հիշատակում: Անին հայտնի էր եվրոպական դեսպան Ռուի դե Կլավիխոյին, որը մեկնել էր Լենկ Թեմուրի նստավայր 1403–1406 թթ.: Անին դեռ պահպանում է որոշ նշանակություն Ակ Կոյունլու սուլթան Կարա Յուլուկի (1403–1435 թթ.) ժամանակ, սակայն դրանից հետո սկսվում է քաղաքի աստիճանաբար անկումը: Այսպես, մեզ հայտնի չէ XV դ. որևէ վիմագրական արձանագրություն Անիից: Քաղաքի վերջնական ամայացումը պետք է որ տեղի ունեցած լիներ XVII դ.

Անիում թողարկված դրամների ցուցակի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ քաղաքի դրամահատարանը իլխանական շրջանում սկսել է գործել Ղազան Մահմուդի օրոք, շարունակվել է նրա հաջորդ՝ Օլջայթուի ժամանակ, և հասել իր գագաթնակետին վերոհիշյալ Աբու Սա'իդի օրոք, այսինքն՝ իրանական մոնղոլների պետության դրամաարտադրության ծայրահեղ ապակենտրոնացված ժամանակաշրջանում: Իլխանության փլուզման տարիներին (1336–1358 թթ.), երբ Զալաիրյանների և Չոպանյանների միջև պայքար էր ընթանում իլխանության համար, դրամահատությունը Անիում շարունակվում էր: Անին ենթարկվեց Զալաիրյաններին հավանաբար 1336 թ.: Դրա մասին են վկայում Անիում հատված դրամները (737 թ. Հ.), որոնք կրում են Մուհամմադ խանի (1336–1338 թթ.) անունը, որն էլ գահ էր բարձրացվել Զալաիրյան Հասան-ի Բուզուրգ (1337–1356 թթ.) սուլթանի կողմից: Այն դրամները, որ կրում են հետագա էֆենդային խանների անունները՝ Սաթի Բեկ, Սուլեյման և Անուշիրվան, որոնք սկզբից գտնվում էին Չոպանյանների ազդեցության տակ, իսկ Չոպանյան տան առաջնորդ՝ Հասան-ի Քյուչուկի մահից հետո (1343 թ.) անցան Զալաիրյանների անմիջական ենթակայության տակ, թողարկվել են Անիում 1337–1347 թթ.: Անիի վրա Զալաիրյանների ազդեցությունը տարածելու գործում մեծ դեր պետք է կատարած լինեին Սվազի շուրջը ստեղծված երիտասարդ Էրեթնյան պետությունը: 'Ալա ալ-Դին Էրեթնյան նշանակվել էր կառավարիչ անատոլիական նահանգներում Աբու Սա'իդի մահից հետո Զալաիրյան Հասան-ի Բուզուրգի կողմից: Սակայն, մեզ պարզ չէ արդյոք Անին ևս գտնվում էր 'Ալա ալ-Դին Էրեթնյայի գերակայության տակ, թե այն կառավարվում էր Զալաիրյան այլ նա'իրների կողմից:

Անիում դրամների թողարկումը շարունակվում էր նաև հետիլխանական շրջանում, երբ քաղաքը անցել էր թուրքմենական Կարա Կոյունլու և Ակ Կոյունլու համադաշնությաններին: Կարա Կոյունլու սուլթան Զահանշահի (1434–1467 թթ.) օրոք Անիում թողարկվում էին արծաթե դրամներ (թանկա)՝ առանց թողարկման տարեթվի: Հատուկ պետք է ընդգծել Անիի նշանակությունը Ակ Կոյունլուներ Ուզուն Հասանի (1467–1478 թթ.) և նրա որդի Յաքուբի (1478–1490 թթ.) օրոք: Սա ապացուցվում է այս շրջանից մեզ հասած Անիում հատված դրամների մեծ քանակությամբ: Այս դրամները ևս ապացույց են 15-րդ դ. վերջում Թիմուրյաններից թուրքմենական կախվածության մասին: Մենք ունենք Ուզուն Հասանի շատ դրամներ, որոնք իրենց վրա են կրում Թիմուրյան սուլթան Հուսեյնի *peh pnu* կրկնադրոշմը: Անին, գտնվելով Ակ Կոյունլուների ազդեցության ոլորտում, ընդգրկված էր Ուզուն Հասանի կողմից մշակված և կիրառության մեջ դրված ֆիսկալ նոր համակարգի մեջ: Միևնույն ժամանակ հերքվում է այն տեսակետը, որ Ակ Կոյունլուների տիրապետության շրջանում թողարկված դրամները Անիի փողերանոցի հիշատակմամբ կարող էին իրականում հատված լինել Գիլանում, իսկ նրանց տիպաբանական կապը այդ մարզի Լահիջան և Ֆուման քաղաքներում թողարկված տանկանների հետ համարել պատահական:

Հավանաբար, հենց XV դ. սկսվում է քաղաքի աստիճանաբար անկումը. դադարեցվում է դրամների թողարկումը, դադարում են նաև վիմագրական արձանագրությունների փորագրումները: Համենայնդեպս, օսմանյան հեղի-

նակ Էվլիյա Չելեքին իր ճանապարհորդություններին նվիրված գրքում խոսում է Անիի մասին իբրև փոքր և կիսավեր բերդի: Մենք ևս չունենք օսմանյան շրջանի որևէ դրամական վկայություն Անիից, թեպետ և օսմանյան կայսրությունում դրամահատարանները շատ էին և կենտրոնացված պետության կարևոր քաղաքներում (օրինակ՝ Կարսում և Էրզրումում):

Աղբյուրագիտական վերլուծության հիման վրա (հայկական, վրացական, բյուզանդական, մուսուլմանական և եվրոպական աղբյուրներ) քննարկվում են Անի քաղաքի XIV–XV դդ. պատմության որոշ հարցեր: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում դրամագիտական տվյալներին, որոնք մինչ օրս լիովին անփոփոխ և մեկնաբանված չէին: Հատուկ կարևորություն ունեն Անիի պատմության համար վիճաբանական վկայությունները, որոնք թվագրվում են իլխանական շրջանով: Պատմական տվյալների համեմատությունը հնարավոր է դարձնում ստանալ Անիի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմության ընդհանուր պատկերը մոնղոլական և հետմոնղոլական ժամանակաշրջանների համար: Հոդվածում առանձին ուշադրության է արժանանում Անիի *խասս-ինջու*-ի կարգավիճակը՝ շնորհիվ քաղաքին իլխանների կողմից XIV դ. սկզբին: Իսկ դրամների պատկերագրական բնույթի ուսումնասիրությունները վկայում են Անիի Զաքարյանների և Մայյաֆարքինի ու Դիարբեքիի Արտուքյան կառավարիչների միջև եղած կրոնա-դավանական փոխառությունների մասին:

АРАМ Р. ВАРДАНИЯ
Кандидат исторических наук, PhD
Институт востоковедения НАН РА
aramvardanian@yahoo.com

МОНЕТНЫЕ ДАННЫЕ ПО ИСТОРИИ АНИ XIV – XV ВВ.

РЕЗЮМЕ

Следует признать, что к событиям, происходящим в городе Ани средневековые арабские авторы обращались нечасто. Наши сведения о городе, в основном, восходят к повествованиям армянских авторов. Еще реже об Ани писали византийские и грузинские историки. То же относится и к средневековым мусульманскими авторами. Следует отметить, что до сельджукского периода Ани оставался в тени более значимых соседних городов, таких как Двин и Эрзрум. У арабских авторов X в. практически нет сведений об Ани. Упоминания о городе мусульманскими авторами больше характерны для сельджукского периода, что в большей мере было связано с походом Алп Арслана в Армению в 1064 г. и последующим выкупом города Шаддадидами. Об этом имеются упоминания в летописи *ал-Камиль фи ал-тарих* Ибн ал-Асира. Некоторые сведения о городе имеются у автора XII в. Ибн ал-Каланиси, описавшего события происходившие в Сирии и Палестине в фатимидский период. Также вскользь город упоминается в труде Мухаммада ал-Идриси, географа XII в., работавшего при дворе норманнов Сицилии. Сведения о походе на Ани сельджукида Мухаммада Тапара весной 1103 г. есть у ал-Хусайни. Якут ал-Хамави, автор объемного географического труда *Китаб му'джем ал-булдан* ограничился сообщением о том, что в первой четверти XIII в. Ани был городом-крепостью. Некоторые сведения об Ани, датируемые XII-XIII вв., имеются в труде Ибн Халдуна.

Говоря об Ани применительно к монгольскому и постмонгольскому периодам надо сказать, что это как раз тот случай, когда нумизматических данных по истории города больше, чем сведений, почерпнутых из нарративных источников, и потому эти данные приобретают особую важность. Первые работы по нумизматике Ани, не считая каталога по раскопкам города, составленного Н. Марром (1910 г.), были предприняты Е. Пахомовым в 1936 г. и Д. Капанадзе в 1946 г., в которых оба исследователя рассматривали отчеканенные XIV в., в Ани медные монеты с изображением сидящей фигуры с воздетыми или опущенными руками. Об основных группах монет,

обеспечивавших денежное обращение Ани, писал Х. Мушегян. Некоторые нумизматические сведения по истории города ильханского периода имеются в работе турецкого автора М. Кырзыюглу. Из последних работ в этой области стоит отметить доклад И. Таргача по истории чеканки в городе монет и нескольких редких печатей. Также, следует упомянуть перечень монет Т. Синклэром, представляющий далеко не полный список монетных единиц, происходивших из Ани. Однако, все эти авторы воздержались от детального разбора состава денежного обращения Ани в ильханский период.

Сведения армянских авторов по истории Ани в ильханский и последующий периоды чрезвычайно скудны. Однако, даже на основе этих сведений можно заключить, что Ани оправился от похода Чармагана 1236 г. лишь к концу XIII в., когда Армения уже находилась под властью династии Хулагуидов. Ко времени правления Газан Махмуда (1295–1304 гг.) Ани отошел от разрушений, и в XIII в. город переживал период культурного и социально-экономического подъема. Именно с этого времени возобновляется чеканка монет в Ани. С этого же времени Ани вновь начинает упоминаться в трудах средневековых авторов. Так, персидская надпись ильхана Абу Са'ида (1316–1336 гг.), регулировавшая фискальные отношения города с центральными властями, была выбита на стене мечете Мануче в Ани, скорее всего уже после разрушительного землетрясения 1319 г. Началом XIV в. датируется и краткое сообщение из повествования армянского автора Степ'аноса Орбеляна. Автор ставит город в один ряд с городами Тифлисом и Карсом. Из труда Хамдаллаха Казвини *Нузхат ал-кулуб*, составленного ок. 1340 г. становится ясно, что к концу ильханского периода Ани был больше известен благодаря своим культивируемым там культурам и фруктам. После падения Ильханата, в конце XIV в. правители Кара Коюнлу сделали Ани своей резиденцией. В грузинских источниках сохранилось указание об Ани, датируемое временем походов Тамерлана (конец XIV в.). Здесь Ани упоминается как город, который имел ряд окружающих его крепостей. У армянского автора – современника походов Тамерлана, Фомы Мецопеци сохранилось сообщение о том, что во время похода Тамерлана в 1395 г. Ани был незначительной крепостью, название которой автор даже не счел нужным упомянуть. В более поздний период Ани известен благодаря записям европейского посла Руи де Клавихо, отправленного ко двору Тамерлана в 1403–1406 гг. Ани сохраняет значимость и в правление Кара Юлука (1403–1435 гг.) из династии Ак Коюнлу. Однако, вскоре после этого город начал приходить в упадок. Эпиграфические надписи XV в. из Ани эти сведений не дают. По-видимому, окончательное запустение города приходится на XVII в.

На основе каталога отчеканенных в Ани монет, можно заключить, что их чеканка началась в период правления ильхана Газан Махмуда, затем продолжалась при Олджейту (1304–1316 гг.) и достигла апогея при Абу Са'иде (1316–1336 гг.), а именно в период наибольшей децентрализации монетного производства в государстве иранских монголов. В период распада Ильханата и соперничества Джелаиридов с Чобанидами борьба за право чеканить монеты в Ани продолжалась. По-видимому, к 1336 г. Ани подпал под власть Джелаиридов. Монеты, отчеканенные от имени Мухаммад хана в 737 г. Х. (1336/7), поддерживаемого джелаиридом Хасан-и Бузургом (1337–1356 гг.), являются тому подтверждением. Монеты с именами последующих

сменяющих друг друга ильханов Сати Бек хатуна, Сулеймана и Ануширвана, находящихся сначала под влиянием Чобанидов, а после смерти главного оппонента Хасан-и Бузурга, Хасан-и Кючюка в 1343 г., оказавшихся под непосредственным контролем Джелаиридов, чеканились в Ани в период 738–747 гг. Х./1337–1347 гг. Немаловажным фактором для распространения влияния Джелаиридов на Ани и соседние территории стало образование в регионе государства Эретнидов с центром в Сивасе. ‘Ала ал-Дин Эретна был назначен джелаиридами в анатолийские провинции после смерти Абу Са‘ида. Неясным остается вопрос, был ли Ани в то время непосредственно подчинен ‘Ала ал-Дин Эретне, или же город контролировали Джелаиридские наместники.

Выпуск монет в Ани продолжался и в постильханский период, когда город перешел в ведение туркменских племен Кара Коюнлу и Ак Коюнлу. В правление Джаханшаха (1434–1467 гг.) из клана Кара Коюнлу в городе чеканились серебряные монеты без обозначения даты выпуска. Особо стоит подчеркнуть значимость города в период правления Узун Хасана (1467–1478 гг.) и его сына Якуба (1478–1490 гг.) из династии Ак Коюнлу. Это подтверждается и обильной эмиссией монет Ак Коюнлу. Монеты свидетельствуют, что во второй половине XV в. туркменские правители Ак Коюнлу находились в вассальной зависимости от Тимуридов. Многие монеты Узун Хасана из Ани несут на себе надчеканку *бей буд* тимуридского султана Хусейна (1469–1506 гг.). Ани, находящийся в сфере влияния Ак Коюнлу, также должен был быть вовлечен в общую налоговую систему, отточенную Узун Хасаном. По всей видимости, именно во второй половине XV в. начинается период постепенного упадка города. Прекращается также и эмиссия монет в городе. Следует предположить, что в османский период город уже не представлял особой значимости. По крайней мере в *Книге путешествий* османского автора Эвлии Челеби об Ани сказано как о маленькой и разрушенной крепости. До сих пор также нет сведений об османских монетах отчеканенных в Ани, хотя монетные дворы в османском государстве были разбросаны по всей империи.

Итак, в статье, на основе разбора ряда письменных источников (армянских, грузинских, мусульманских, византийских и европейских), рассматривается история города Ани XIV–XV вв. Отдельное внимание уделяется освещению нумизматического материала, который до сих пор во всем объеме не обработан и не проанализирован. Определенную ценность для изучения истории города представляют также данные эпиграфики, датируемые ильханским периодом. Сопоставление исторических данных позволяет восстановить общую картину политического, а также социально-экономического статуса Ани в рассматриваемый период. В статье отдельно рассматривается статус *хасс-инджу*, которым обладал Ани. Это был вид привилегированной собственности подчиненной напрямую ильхану, это право Абу Са‘ид даровал в первой четверти XIV в. местной аристократии Ани, представленной в городе в лице правителей из рода Закаридов. В то же время, рассмотрение художественного оформления медных монет Ани датируемых временем правления ильхана Сулеймана (1341–1345 гг.) выявило определенную религиозно-идеологическую связь анийских Закаридов с артукидскими правителями Хисн Кайфа и Амида второй половины XIII в.

BIBLIOGRAPHY

- Ak Akçe. Mongol ve İlhanlı sikkeleri**, – Yapi Kredi Bank publ., İstanbul, 1992.
- Akopyan A.**, – Monety armyanskikh knyazhestv perioda zakata khulaguidskogo gosudarstva (736–758/1335–1357), in: *Proceedings of the numismatic talks, Preliminary reports*, Moscow, 2013, pp. 52–57 (in Rus.).
- Anec'i, Samuel**, – *Samueli k'ahanayi Anec'ioy havak'munk' i groc' patmagrac'* (History of the priest Samuel of Ani), Vagharshapat, 1898 (in Arm.).
- Artuk I., Artuk C.**, – *İstanbul arkeoloji müzeleri teşhirdeki İslâmî sikkeler kataloğu*, vol. II, İstanbul, 1974.
- Attaleiates, Michael**, – *The History*, trans. A. Kaldellis, D. Krallis, London, 2012.
- Babayan L.**, – *Social'no-ekonomicheskaya i politicheskaya istoriya Armenii v XIII-XIV vv.*, Moscow, 1969 (in Rus.).
- Barthold V.**, – Behbud به بود, *Zapiski vostochnogo otdeleniya XIV* (1901), pp. 1–6.
- Barthold V.**, – Die persische Inschrift an der Mauer der Manūčehr-Moschee zu Ani, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 101 (1951), S. 241–269 (trans. W. Hinz).
- Bartholomaei de J.**, – Seconde lettre ... a M. F. Soret sur les monnaies koufiques inédites, *Revue Numismatique Belge* V (1861), pp. 1–51.
- Bartholomaei de J.**, – Troisième lettre ... a M. F. Soret sur les monnaies koufiques inédites, *Revue Numismatique Belge* VI (1862), pp. 23–102.
- Bartholomaei de J.**, – Quatrième lettre ... a M. F. Soret sur des monnaies orientales inédites, *Revue Numismatique Belge* II (1864), pp. 284–359.
- Brosset M.**, – *Les ruines d'Ani, capitale d'Arménie sous les rois Bagratides*, tt. 1–2, St. Petersburg, 1860–1861.
- Cahen Cl.**, – La première pénétration Turque en Asie-Mineure (seconde moitié du XIe S.), *Byzantion* XVIII (1948), pp. 5–67.
- Çelebi, Evliya**, – *Otar aghbjurnery Hayastani ev haeri masin*, III, ed. A. Safrastian, Yerevan, 1967 (in Arm.).
- Chobanyan P. (ed.)**, – *Otar aghbyurnery Anii masin (X–XIX dd.)* (Foreign sources on Ani (X–XIX AD)), Yerevan, 2011 (in Arm.).
- Clavijo de, Ruy Gonzales**, – *Embassy to Tamerlane 1403–1406*, trans. G. Le Strange, intr. C. Stone, Hardinge Simpole, 2009.
- Cuneo P., Zarian A., Thierry G., Thierry J.**, *Documents of Armenian Architecture*, vol. 12, Chicago, 1984.
- Depeyrot G., Mousheghyan A., Bresc C., Gurnet F.**, – *History and coin finds in Armenia: Ani (4th c. BC–19th c. AD)*, Wetteren, 2000.
- Diler Ö.**, – *Ilkhans. Coinage of the Persian Mongols*, İstanbul, 2006.
- Emin M.**, – *Armyanskie nadpisi v Karse, Ani i v okrestnostyakh poslednego*, Moscow, 1881 (in Rus.).
- Galstian A. (ed.)**, – *Armyanskie istochniki o mongolakh*, Moscow, 1962 (in Rus.).
- Gandzakec'i, Kirakos**, – *Patmut'yun hayoc'* (History of Armenia), ed. K. Melik-Ohanjanian, Yerevan, 1961 (in Arm.).
- Hakobian V. (ed.)**, – *Haykakan dzeragreri hishatakaranner* (Records of Armenian manuscripts), Yerevan, 1950, p. 306 (in Arm.).
- Hinz W.**, – Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 100 (1950), S. 177–201.
- al-Ḥusaynī**, – *Akhbār al-dawlat al-Saljūqiya*, ed. Muhammad Iqbal, Lahor, 1933.
- Ibn 'Arabshāh**, – *Tamerlane or Timur, the Great Amir*, trans. J. Sanders, London, 1936.
- Ibn al-Athīr**, – *al-Kāmil fī al-tārīkh*, ed. C. Tornberg, IX–XII, Beirut, 1979–1982.

- Ibn al-Azraq al-Fāriqī**, – *Tārīkh al-Fāriqī*, ed. ‘Abd al-Latif Awad, Cairo, 1959.
- Ibn al-Faqih al-Hamadhānī**, – *Kitāb al-buldān*, ed. Yusuf al-Hadi, Beirut, 1996.
- Ibn Khaldūn**, – *Tārīkh Ibn Khaldūn*, III, ed. Suhayl Zakkar, Beirut, 2000.
- Ibn al-Qalānīsī**, – *Dhayl tārīkh Dimashq*, ed. H. Amedroz, Leiden, 1908.
- al-Idrīsī**, – *Kitāb nuzhat al-mushtāq fī khtirāq al-aḡāq*, II, Beirut, 1989.
- Janjgava G., Paghava I.**, – Ahar: a new mint issuing Ulugh Mangyl Ulus Bek type coins, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 215 (2013), pp. 10–11.
- Juwaynī, ‘Atā Malik**, – *The History of the World-Conqueror*, vol. II, ed. J. Boyle, Cambridge, 1958.
- K’anak’erc’i, Zak’aria**, – *Letopis’* (Annals) t. III, ed. M. Darbinian-Melikian, Moscow, 1969 (in Rus.).
- Kapanadze D.**, – O neskol’kikh spornykh mednykh monetakh chekanennykh v XIII-XIV vv., *Soobscheniya AN GruzSSR* 7/1–2 (1946), pp. 73–80 (in Rus.).
- Kapanadze D.**, – K lokalizacii monetnykh dvorov i centrov monetnoy chekanki v drevney Gruzii, *Soobscheniya Gruz. AN* XXIII/4 (1959), pp. 508–509 (in Rus.).
- Karnec’i, Hakob**, – *Verin hayoc’ teghekagir* (The topographer of Upper Armenia), vol. II, ed. V. Hakobian, Yerevan, 1956 (in Arm.).
- Khachatrian A.**, – *Hayastani arabakan ardzanagrutyunneri korpus, VIII-XVI dd.* (A corpus of Arabic inscriptions of Armenia, VIII-XVI AD), vol. I, Yerevan, 1987 (in Arm.).
- Kirakosyan G.**, – *Hayastany Lank-T’amuri ev T’urk’men c’egheri arshavank’neri shrjanum* (Armenia during the period of Lank-Temur’s and Turkmen campaigns (1386–1500)), Yerevan, 1997 (in Arm.).
- Kirzioğlu M.**, – *Ani Şehri Tarihi (1018–1236)*, Ankara, 1982.
- Kolbas J.**, – *The Mongols in Iran: Chingiz Khan to Uljaytu, 1220–1309*, London, 2006.
- Kostanians K.**, – *Azgagrakan teghekagir* (The epigraphic topographer), St. Petersburg, 1913 (in Arm.).
- Kouymjian D.**, – *Armenia From the Fall of the Cilician Kingdom (1735) to the Forced Emigration under Shah Abbas (1604)*, vol. II, New York, 1997.
- Le Strange G.**, – *Mesopotamia and Persia under the Mongols*, London, 1903.
- Le Strange G.**, – *The Lands of the Eastern Caliphate*, London, 1966.
- Markov A.**, – *Katalog monet gosudarstvennogo imperatricheskogo Ermitazha*, St. Petersburg, 1896 (in Rus.).
- Markov A.**, *Katalog dzhelairidskikh monet*, St. Petersburg, 1897 (in Rus.).
- Marr N.**, – *Ani: Knizhnaya istoriya goroda i raskopki na meste gorodisha* (Ani: The book history of the city and excavations of the site), Leningrad, 1934 (in Rus.).
- Melikset Bek L. (ed.)**, – *Vrac’ aghbyurnery Hayastani ev hayeri masin* (Georgian sources on Armenia and Armenians) ed. L. Melikset-Bek, t. II, Yerevan, 1936 (in Arm.).
- Mecopec’i, T’ovma**, – *Patmut’yun Lank-T’amuray ev hajordac iroc’* (The history of Lank-Timur and his successors), ed. K. Shahnazarian, Paris, 1860 (in Arm.).
- Musheghian Kh.**, – Coins circulated in the cities of Ani and Dvin and the data of their synthesis, *Armenian Numismatic Journal* 15 (1989), pp. 113–125.
- Michel le Syrien**, *Chronique*, – ed. J.-B. Chabot, tt. I–III, Paris, 1899.
- Minorsky V.**, – *Studies in Caucasian History*, London, 1953.
- Minorsky V.**, – The Aq-Qoyunlu and land reforms, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17/3 (1955), pp. 449–462.
- Minorsky V. (ed.)**, – *Persia in A.D. 1478–1490. An abridged translation of Faḍḥullāh b. Rūzbihān Khunji’s Tārīkh-i ‘Ālam-ārā-yi Amīnī*, London, 1957.
- Muqaddasī**, – *Aḥsān al-taqāsīm fī ma’rifat al-aqālīm*, trans. B. Collins, Reading, 2001.
- al-Nasawī**, – *Sirat Jalāl al-dīn Mankubertī*, ed. Ahmad Hamidi, Cairo.
- Orbeli I.**, – *Izbrannye trudy*, Yerevan, 1963 (in Rus.).
- Orbelian, Step’anos**, – *Patmut’yun nahangin Sisakan* (The history of the Sisakan Region), ed. K. Shahnazarian, Tiflis, 1910 (in Arm.).

- Pakhomov Ye.**, – O neskol'kikh mednykh monetakh chekanennykh v Armenii v XIII-XIV vv., *Izvestiya kavkazskogo istoriko-arkheologicheskogo instituta V* (1927), pp. 147–164 (in Rus.).
- Pakhomov Ye.**, – K opisaniyu chekana g. Ani, *Trudy AzFAN* 25 (1936), pp. 137–140 (in Rus.).
- Pakhomov Ye.**, – Bor'ba feodal'nykh dinastiy za vostochnoe Zakavkaz'e s poloviny XIV v. do nachala XV v. po monetyam dannym, *Kratkie soobscheniya instituta istorii i material'noy kul'tury* 66 (1956), pp. 47–50 (in Rus.).
- Pere N.**, – *Osmanlilarda madeni paralar*, İstanbul, 1968.
- Perk H., Öztürk H.**, – *Eretnid and Burhanid Amirate of Arzinjan Coins*, İstanbul, 2008.
- Perk H., Öztürk H.**, – Some coins struck at Siwas: The last years of Ilkhanids in Anatolia, Mamluks and the rising of Eretnid dynasty, in: *Proceedings of the International Numismatic Conference*, Moscow, 2008, pp. 183–188.
- al-Qalqashandī**, – *Subḥ al-‘ashā*, IV, Cairo, 1914.
- Qazwīnī, Ḥamdallāh (Mustawfī)**, – *Nuzhat al-qulūb*, trans. G. Le Strange, E. J. W. Gibb Memorial Series, XXIII/2, London, 1919.
- Rabino di Borgomale H.**, – Coins of the Jalā'ir, Kara Koyūnlū, Musha'sha', and Āk Koyūnlū dynasties, *Numismatic Chronicle* X (1950), pp. 94–139.
- Rashīd al-Dīn al-Hamadhānī**, – *Sbornik letopisey*, t. 3, trans. L. Arends, Moscow-Leningrad, 1940 (in Rus.).
- Remler Ph.**, Ottoman, Isfendiyarid, and Eretnid coinage: A currency community in fourteenth century Anatolia, *ANS Museum Notes* 25 (1980), pp. 167–188.
- The Journey of William Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253–55**, – trans. W. Rockhill, London, 1900.
- al-Safadī**, – *Kitāb al-wāfi al-wafayāt*, VIII, ed. T. Mustafi, Beirut, 2000.
- Seifeddini M.**, – *Monety Il'khanov XIV v.*, Baku, 1968 (in Rus.).
- Seifeddini M.**, – *Monetnoe delo i denezhnoe obraschenie v Azerbaydzhanе XII–XIV vv.*, t. 1, Baku, 1978 (in Rus.).
- Sinclair Th.**, – Trade, Administration, and Cities on the Plateau of Kars and Ani, Thirteenth to Sixteenth Century, in: *Armenian Kars and Ani*, ed. R. Hovannisian, Mazda Publ., 2011, pp. 202–206.
- Smith J., Plunkett F.**, – Gold money in Mongol Iran, *Journal of the Economic and Social History of Orient* XI/1 (1968), pp. 275–297.
- Step'anos Episkopos**, – *Taregirk' (Annals)*, in: *Armyanskie istochniki o mongolakh*, ed. A. Galstian, Yerevan, 1962 (in Rus.).
- Sümer F.**, – *Kara Koyunlular*, II, Ankara, 1992.
- Synopsis Historiarum**, – ed. H. Bartikyan, Yerevan, 1979 (in Arm.).
- Tabataba'ī S. J. T.**, – *Rasm al-khatt-i Uighuri wa shiri dar sikka Shinasi*, Tabriz, 1351 (1972) (in Pers.).
- Tabataba'ī S. J. T.**, – *Sikkahāi Āq Qoyūnlū*, Tabriz, 1976.
- Targaç I.**, – The reminding of a rare mint of Anatolia: Ani & also a couple of rare seals having theological context, in: *Proceedings of the second international numismatic symposium*, İstanbul, 31st of May, 2008.
- Taronec'i, Step'anos (Asoghik)**, – *Vseobshchaya istoriya Step'anosa Taronskago*, Asokhika po prozvaniyu, ed. N. Emin, Moscow, 1864 (in Rus.).
- Toramanian T.**, – Ani – k'aghak' te berd (Ani – a city or fortress?), *Azgagrakan Handes* XXIII/2 (1912), pp. 3–30 (in Arm.).
- Toumanoff C.**, – *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne (Arménie, Géorgie, Albanie)*, Roma, 1976.
- Vardanyan A.**, – *Denezhnoe obraschenie Armenii v XII–XIII vv.*, Yerevan, 2002 (in Rus.).
- Vardanyan A.**, – Some additions to the coins with the inscription Uluğ mangyl ulūs (ulūsh) bek, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 190 (2007), pp. 7–20.
- Whelan E.**, – *The Public Figure. Political Iconography in Medieval Mesopotamia*, London, 2006.
- Yahya al-Anṭākī**, – *Tārīkh al-Anṭākī*, ed. 'Umar Tadmuri, Tarablus, 1990.
- Yāqūt al-Ḥamawī**, – *Kitāb mu'jam al-buldān*, I, Beirut, 1977.